

Infrastructuur en ontwikkeling van Eemnes 1815-1940

DEEL 5 (SLOT): EEN GRENSGEMEENTE TEGEN HET GOOI

JAAP GROENEVELD

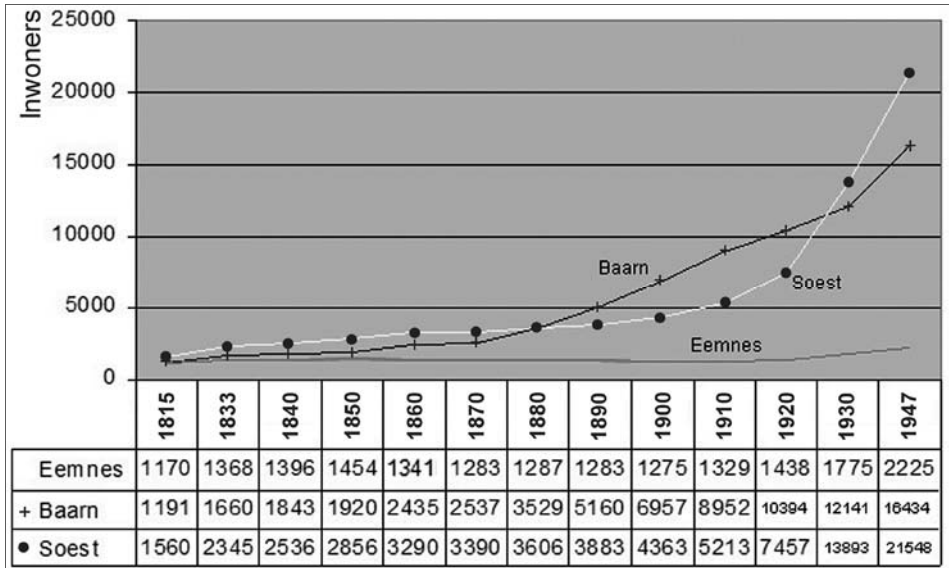
In de vorige delen, die elk ook afzonderlijk kunnen worden gelezen, zijn verschillende aspecten van het onderwerp gedetailleerd behandeld. In het project van de Werkgroep Infrastructuur van Landschap Erfgoed Utrecht werden een aantal onderzoeksvragen gesteld die zouden moeten worden beantwoord. Drie van de zes vragen zijn echter nog niet behandeld: wat is de relatie tussen enerzijds de infrastructurele en demografische veranderingen en anderzijds de economische, sociale, respectievelijk de culturele ontwikkeling van Eemnes? Er is al het een en ander over Eemnes geschreven op dat terrein, in het bijzonder in de sociografische studie van dr. W. Sleumer uit 1951, maar ook recentelijk in populaire werken als de Historische Canon van Eemnes en Van ballenwinkeltjes tot Minnehof. Hieronder worden daarom als afsluiting alle zes de deelvragen samenvattend en concluderend behandeld, waarbij iets langer wordt stilgestaan bij de economische, sociale en culturele aspecten.

DEMOGRAFISCHE ONTWIKKELING

Deelvraag 1 luidde: *Hoe ontwikkelde Eemnes zich tussen 1815 en 1940 op demografisch gebied? Wanneer vond in deze periode een opvallende bevolkingsgroei of -afname plaats?*

Oppervlakkig gezien was er in Eemnes in de periode 1815-1900 een tamelijk stabiele bevolking, die varieerde in de buurt van de 1300 inwoners (grafiek 1). Vanaf 1900 neemt de bevolking pas exponentieel toe. Baarn en Soest vertonen een heel ander verloop. Bij nadere beschouwing (zie daarvoor Deel 3, HKE 2012-3) blijkt dat toch niet zo stabiel te zijn geweest in Eemnes. Allereerst was er een opmerke-

Grafiek 1: Vergelijking bevolkingsgroei Eemnes met Baarn en Soest. De getallen gelden per 1 januari van de opgegeven jaren, m.u.v. 1920 t/m 1947 per 31 december. Ontleend aan een overzicht door Landschap Erfgoed Utrecht op basis van Jaarverslagen van Gedeputeerde Staten van Utrecht en uit 'De Utrechtse gemeenten in 1815'. NB: Wegens extreme afwijkingen t.o.v. de Volkstellingen 1859 (31 dec.) is bij Eemnes een correctie gepleegd op basis van die Volkstelling. Zie ook deel 3 (HKE2012-3).

lijke sprong van 1815 (1170 inw.) naar 1822 (1342 inw.), die hierna nog behandeld wordt¹. Voorts waren er twee opvallende pieken: een lange tussen 1830 en 1865 (top in 1850, 1450 inw.) en een korte tussen 1880 en 1890 (top 1885, 1359 inw.). Deze pieken staan op een opvallende en gestaag dalende basislijn tussen 1822 (1342) en 1890 (1283).

De eerste piek is waarschijnlijk veroorzaakt door de algemene malaise in de Nederlandse economie in de periode tot 1850. Daarna begon in Nederland de Industriële Revolutie en kwamen de economische groei en de trek naar de steden op gang. Opmerkelijk is dat juist in de periode tussen 1850 en 1860 de bevolking van Baarn en Soest meer steeg dan in voorgaande periodes, terwijl die van Eemnes daalde. De piek rond 1885 valt samen met de Grote Landbouwcrisis in Europa (1880-1890), terwijl de Pruisische tolmaatregelen op de spoorwegen gedurende een aantal jaren vanaf 1880 een stagnatie van de gehele Nederlandse economie veroorzaakten. Baarn en Soest lijken daar geen last van te hebben.

Na het onderzoeken van verschillende demografische invloeden (geboorte, sterfte, migratie) in relatie tot algemene economische omstandigheden, kom ik tot de conclusie dat in tijden van stagnatie Eemnes het overschot aan mensen niet kwijt kon.

Eemnes had gemiddeld een vertrekoverschot van rond de 40 inwoners per 5 jaar, maar in het bijzonder bij het oplossen van de crisis steeg dat naar een verdubbeling, terwijl er daaraan voorafgaand lage of zelfs sterk negatieve vertrekoverschotten waren.

INFRASTRUCTURELE VERANDERINGEN

Deelvraag 2 luidde: *Welke belangrijke infrastructurele veranderingen vonden er plaats in/rond Eemnes tussen 1815 en 1940, die (mogelijk) gekoppeld kunnen worden aan opvallende momenten uit de demografische ontwikkeling in deze plaats?*

Deze vraag is vooral gedetailleerd beantwoord in Deel 2 (HKE 2012-2). De allereerste gebeurtenis op dit vlak was de realisatie in 1817 van de Straatweg van Naarden op Amersfoort langs bestaande wegen – door Eemnes over de Laarderweg en de Wakkerendijk. Alle postwagens van Amsterdam naar het oosten van het land kwamen toen hierlangs. Er is een opvallende sprong in de bevolkingsomvang tussen 1815 (1170) en 1822 (1342), ergo 13,5%. Een deel zou verklaard kunnen worden door de gevolgen van huwelijksuitstel ten gevolge van de Franse tijd, zoals Rommes suggereerde. De straatweg bracht meer directe activiteit met zich mee in verband met het onderhoud van de weg en het verkeer, maar ook indirecte perspectieven door de betere verbindingen.

De stoomscheepvaart (Amsterdam-Hamburg over zee sinds 1825) en de aanleg van de spoorwegen (Rhijnspoorweg Amsterdam-Utrecht-Arnhem 1845 en Oosterspoorweg Amsterdam-Amersfoort 1874) deden het postwagen- en vrachtverkeer door Eemnes over lange afstand teniet, wat mogelijk de eerder genoemde dalende basislijn verklaart. In grafiek 1 is heel duidelijk te zien dat Baarn direct profiteert van de Oosterspoorweg. Soest lijkt dat enigszins, maar Eemnes in het geheel niet. De opening van het lokaallijntje Baarn-Den Dolder(-Utrecht) had voor Soest gering effect, laat staan dat voor Eemnes enige invloed daarvan merkbaar is.

De opkomst van het gemechaniseerde en gemotoriseerde verkeer (fiets en auto) rond 1900 maakte het mogelijk op grotere afstand van de werkplek te wonen – de omgeving kwam dichterbij. Dit raakte vooral sinds 1920 in een versnelling. Forensisme, dat in Het Gooi al sinds de komst van de Oosterspoorweg opkwam, ging zich ook uitbreiden naar Eemnes. Verscheidene Eemnessers fietsten naar hun werk in Hilversum, waar de industrie groeide, en andere omliggende plaatsen. Het werd aantrekkelijker om in Eemnes te blijven of te komen wonen.

Eén van de drie auto's die Van IJken in de jaren dertig had om de beurdienst op Amsterdam, tweemaal daags, te onderhouden (coll. C. van IJken).

RUIMTELIJKE ONTWIKKELING

De derde deelvraag luidde: *Wat waren de gevolgen van de veranderingen in de infrastructuur op de ruimtelijke ontwikkeling van de nederzettingen binnen de gemeente?*

In Deel 3 (vanaf p. 206) en Deel 4 (resp. HKE 2012-3 en -4) is gedetailleerd geantwoord op deze vraag. Vanouds was er praktisch alleen bebouwing langs de veilige westzijde van de zeeverende Wakkerendijk. Rond de beide oude dorpskerken van Eemnes-Binnen en Eemnes-Buiten was zeer beperkte kernvorming. Het blote feit, dat de straatweg Naarden-Amersfoort in 1817 over de Laarderweg en Wakkerendijk kwam te lopen, maakte het aantrekkelijker om zich daarlangs te vestigen dan langs de vaak moeilijk begaanbare zandwegen.

Langs de nog praktisch onbebouwde Laarderweg kwam sinds 1880 beperkte woningbouw voor aan de zuidzijde, terwijl vanaf 1920 vooral vanaf Larense zijde de noordzijde werd bebouwd door particuliere grondspeculatie. Dit was een direct gevolg van de grote vraag naar bouwgrond voor woningen in Het Gooi. De eerste

Tabel 1: Vergelijking beroepsgroepen 1930 ten opzichte van 1909 (uit: W. Sleumer, Eemnes, randgemeente van het Gooi).

	1930				1909			
	absolute cijfers		% der beroepsbevolking		absolute cijfers		% der beroepsbevolking	
	m	vr	m	vr	m	vr	m	vr
<i>industrie</i>	198	7	35.85	7.—	45	2	13.34	3.28
<i>landbouw</i>	240	8	43.48	8.—	203	15	60.23	24.59
<i>handel en verkeer</i>	83	15	15.03	15.—	89	15	26.38	24.59
<i>overige bedr. en beroepen</i>	31	67	5.64	70.—	—	29	—.	47.54
<i>totaal</i>	552	97	100.—	100.—	337	61	99.95	100.—

uitbreidingen van het 'stratenplan' – op particulier initiatief – waren de Streefoordlaan (1915) en de Nieuweweg tegen Laren aan (1922), eerst nog zandpaden.

De komst van de snelweg (nu rijksweg A1) buiten de dorpskernen om in 1929 maakte het aantrekkelijk om langs dat tracé woningbouw te ontwikkelen. Speculanten uit Laren kochten grond op om er een grote woonwijk te ontwikkelen. Na aanvankelijke goedkeuring van gemeente en provincie in 1928, werd dit in tweede instantie in 1936 niet doorgezet omdat Eemnes een agrarische gemeenschap moest blijven en excentrische bouw buiten de kernen door de nieuwe Inspecteur voor de Volksgezondheid werd ontraden. Slechts enige verspreide woningbouw en enkele recreatieve voorzieningen kwamen in de aangrenzende Heidehoek tot stand.

De realisatie van het veraf gelegen, indrukwekkende infrastructurele project Afsluitdijk had niettemin grote gevolgen voor het agrarische gebruik van de Eemneser polders ten oosten van de Wakkerendijk (Polders te Veld). Daarbij was er behoefte aan betere toegankelijkheid en herverdeling door ruilverkaveling. De aanleg van bestrate landbouwwegen kreeg zijn beslag tussen 1935 en 1940, maar tot de bouw van boerderijen in de polder kwam het nog niet door de oorlogsomstandigheden en desinteresse van Eemneser boeren tot omstreeks 1960.

De Afsluitdijk had ook tot gevolg dat bij de Eem gebouwd kon worden. In 1934 vestigde zich er de Bims-betonfabriek (N.V. De Hoflaan) bij Eembrugge (gemeente Baarn) op een stuk voor landbouw ongeschikte grond buiten de Zomerkade op Eemneser grondgebied. Na het faillissement in 1939 ontstond hier de later zeer succesvolle Ocrietfabriek N.V., in 1965 de grootste werkgever van Eemnes ooit met ca. 450 werknemers. Zij kwamen overigens veelal (ver) van buiten.

ECONOMISCHE ONTWIKKELING

De vierde deelvraag luidde: *‘Wat is de relatie tussen enerzijds infrastructurele en demografische veranderingen en anderzijds de economische ontwikkeling van Eemnes?’*

Deze vraag is gedeeltelijk beantwoord in Deel 4 (HKE 2012-4), in het gedeelte ‘De weg als economische motor’, dat vooral ingaat op horeca (herbergen, café’s e.d.) en verkeer gerelateerde bedrijvigheid (fietsenmakers en garagebedrijven). Met de aanleg van de snelweg (nu A1) breidden enkele cafébazen hun activiteiten hierlangs uit. Daarnaast waren er initiatieven van Laarders met de vestiging van Theehuis (nu Motel) ‘De Witte Bergen’ en een garagebedrijf annex benzinepomp (nu Oud-Eemnesserweg 13, met andere bestemming).

Een aantal andere zaken op dit vlak zijn echter nog onbelicht gebleven. In 1939 had Eemnes ca. 95 boerenbedrijven in variërende grootte. In de voorgaande eeuw is het niet anders geweest, want omstreeks 1855 waren het er praktisch net zoveel. Velen moesten bijverdiensten hebben om rond te komen. Een belangrijke bron van inkomsten betekende voor een aantal boeren tot omstreeks 1930 het beroemde Eemnesser hooi, dat in de Eempolder werd gewonnen. De betekenis hiervan nam af met de afdamming van de Zuiderzee en het niet meer bemesten met klei door overstroming, maar ook door de dalende vraag naar hooi voor de paarden (tractie).

Het werk zoekende overschot aan Eemnessers zocht voor een deel zijn kansen op een terrein dat dicht bij het agrarische werk lag of (destijds) weinig scholing vereiste en waar in de naaste omgeving veel vraag naar was: bouwvak en tuinonderhoud. In de waaier van Gooise dorpen rond Eemnes, inclusief Baarn, ontstonden veel villa’s met grote tuinen. Waren de werklieden geen volleerd vakman, dan waren ze wel los werkman, grondwerker of ‘opperman’ (sjuower). Dat Eemnes tegenwoordig verscheidene hoveniersbedrijven heeft, houdt hier direct verband mee. Eemnes had daarnaast een voor de omvang van de gemeente relatief groot aantal (onder)aannemers in de bouw. In 1890 waren het er 10, in 1938 7 (zie tabel 2).

De uit Sleumer overgenomen tabel 1 laat de verschuivingen in de beroepsgroepen zien tussen 1909 en 1930, van welke jaren vergelijkbare gegevens aanwezig zijn. Het betreft uiteraard de in Eemnes wonende bevolking. Opmerkelijk is de groei in de categorie ‘industrie’. Bouwvakkers worden gerekend onder industrie, maar ook de in fabrieken werkzame forenzen. Daarvan waren er in 1909 34 inwoners werkzaam in de bouw, tegen 102 in 1930.

In de Gooise en Baarnse villa’s was ook werk voor dienstmeisjes en werksters,

waarvan er dan ook verscheidene uit Eemnes kwamen. Zij vallen in tabel 1 onder 'overige beroepen en bedrijven', voor zover ze bleven wonen in Eemnes. Hadden dienstmeisjes na een jaar of drie een goede leerschool gehad in Het Gooi, dan gingen er diverse naar een beter betaalde baan in Amsterdam of Utrecht.

De groeiende Gooise bevolking – waarin ik voor het gemak ook steeds die van het Eemlandse Baarn meeneem – had ook voedsel nodig. Na de Grote Landbouwcrisis (1880-1890) verzetten de Eemnesser boeren de bakens. Ze gingen meer melkvee houden ten koste van gewasteelt. De boerin maakte als vanouds de boter, hoewel dat met de vraag naar consumptiemelk verdween. Kaas, die feitelijk geconserveerde melk is, werd nauwelijks gemaakt. Huizer kaashandelaren voorzagen de omgeving overigens van kaas. Menig Eemnesser boer verhandelde, respectievelijk ventte de boter en de rauwe melk uit in vooral Hilversum en Baarn. Een aantal Eemnesser boeren participeerde in de coöperatieve melkfabriek te Blaricum, maar de meesten verkozen onafhankelijkheid, terwijl Eemnes de meeste melk produceerde en daar een logischer plaats voor een zuivelfabriek zou zijn geweest. In 1943 moesten de boeren kiezen tussen melkveehouder of melkhandelaar; beide mocht niet meer.

Verschuiving in middenstand

De Eemnesser middenstand, waarvan lijsten uit 1890 en 1938 bekend zijn, geeft een aardig beeld van de verschuivingen (zie tabel 2). Allereerst moet hier bij worden aangetekend, dat het beeld niet helemaal compleet is, want er waren mensen die soms naast hun hoofdberoep een andere bijverdienste hadden, die niet in de lijst voorkomt. Degenen op de lijst van 1890 hadden er vaak ook nog een boerenbedrijfje bij. Opvallend is dat de middenstand zich terugtrok van de Meentweg (Mw) en dat de groei langs de Laarderweg (Lw) plaats vond. Een kleine uitbreiding vond plaats bij de nieuwe Rijksweg en Heidehoek (Rw Hh), waar overigens twee Horeca-ondernemers een nevenvestiging bedreven.

Ook komt de industrialisatie en de technologische vernieuwing tot uiting. De leerlooier verdween en de molenaar ging over op graanhandel. Beurtschipper Van IJken ging over op autovervoer, maar liet af en toe het schip nog varen. De wagenmaker was er nog net om de houten boerenwagens te repareren, terwijl er ooit twee waren geweest. Rijtuigen werden er in 1938 niet meer gemaakt. Garagebedrijven en fietsenzaken kwamen in zijn plaats. De stalhouder maakte plaats voor taxi- en autoverhuur.

De 'voedseldetailhandel' breidde zich uit langs de Laarderweg. Een 'buurtwinkelcentrum' avant la lettre ontstond op de driesprong Molenweg-

Tabel 2: Overzicht gebaseerd op de lijsten van middenstanders van 1890 en 1938 in het boek Van Balwinkeltjes tot Minnehof. Lw = Laarderweg zijwegen Molenweg, Streefoordlaan en Nieuweweg; Mw = Meentweg; Wd Bu = Wakkerendijk Eemnes-Buiten; Wd Bi = idem E.-Binnen; Rw Hh = Rijksweg en Heidehoek, i.c. Heidelaan en Goyegracht-Zuid. Enkele toevoegingen zijn gemaakt: 2 nevenvestigingen van caféhouders bij Horeca 1938 Rw Hh en een Stalhouder

Middenstand Eemnes	1890					1938				
	Lw e.o.	Mw	Wd Bu	Wd Bi	To- taal	Lw e.o.	Wd Bu	Wd Bi	Rw Hh	To- taal
Bouw gerelateerd	2	2	9	1	14	12	2	2		16
<i>Bouwaannemer</i>	1	1	7	1	10	5	2			7
<i>Huisschilder</i>	1	1	1		3	5				5
<i>Rietdekker</i>			1		1	2		2		4
Ambachten	2		4	3	9	4	5	1		10
<i>Smid</i>	1		2	1	4	2	2			4
<i>Schoenmaker</i>			1	1	2	1				1
<i>Klompemaker</i>							1	1		2
<i>Kleermaker</i>	1			1	2		1			1
<i>Kapper</i>						1	1			2
<i>Leerlooier</i>			1		1					0
Voedseldetailhandel	2		5	4	11	13	4	4		21
<i>Bakker</i>			4	2	6	1	3	2		6
<i>Kruidenier</i>	1		1	2	4	5	1	1		7
<i>Melkhandel</i>						4				4
<i>Groentehandel</i>						1		1		2
<i>Slager / Poelier</i>	1				1	2				2
Horeca		3	5	3	11	2	2	1	4	6
Overige detailhandel	1		4		5	6	3	2		11
<i>Winkelier</i>			3		3	2		2		4
<i>Manufacturier</i>			1		1		1			1
<i>Verzekeringsagent</i>						1				1
<i>Antiquair</i>							1			1
<i>Brandstoffenhandel</i>						2				2
<i>Molenaar</i>	1				1					
<i>Graanhandel, fourage</i>						1	1			2
Vervoer gerelateerd			2	1	3	4	2	1	1	8
<i>Beurtschipper/Expeditie</i>			1		1		1			1
<i>Stalhouder</i>				1	1					
<i>Taxi en autoverhuur</i>						2				2
<i>Wagenmaker</i>			1		1	1				1
<i>Garagebedrijf e.d.</i>						1			1	2
<i>Rijwielhandelaar e.d.</i>							1	1		2
Totalen	7	5	29	12	53	41	18	11	2	72

Laarderweg met bakker Van de Kuinder, slager Perier en kruidenier Manten (Spar). De meeste detailhandelaren hadden ook klandizie buiten Eemnes en een aantal ventte uit in omliggende plaatsen. Er was zelfs een kruidenier die helemaal naar Bunschoten reed. Bakkers, groente- en melkhandelaren hadden wijken tot in Hilversum. Evengoed kwamen venters uit omliggende plaatsen aan de deur in Eemnes, in concurrentie of als aanvulling, zoals de Huizer kaas- en bokkingventers. Dat de kleermaker klandizie verloor aan de confectie-industrie is te begrijpen. De komst van twee klompenmakers ten koste van een schoenmaker lijkt tegendraads, maar moet vermoedelijk gezien worden in het licht van de uitwisseling met de omgeving. Klompen werden er evengoed gebruikt in 1890. De turf werd ook al in 1890 aangevoerd door turfschippers van buiten, die zich later in Eemnes vestigden. Men zou verwachten dat riet gedekte daken verdwenen, maar in Het Gooi zijn verscheidene villa's uit de eerste helft van de 20^e eeuw ermee gedekt. De gebroeders Van der Pol en de gebroeders Jongerden vonden Eemnes waarschijnlijk een aantrekkelijke uitvalsbasis, terwijl in Eemnes ook altijd al veel rieten daken waren. Goedkopere vestigingskosten in Eemnes, om vandaar uit Het Gooi te bedienen naast Eemnesser klandizie, zullen bij veel ondernemers een rol hebben gespeeld. Winkels langs de Laarderweg lagen ook niet al te ver van Laren om klanten te trekken. Versneld vervoer met de autodienst van Van Ijken maakte het mogelijk bestellingen uit Amsterdam nog dezelfde dag in huis te hebben voor aflevering aan de klant.

Concluderend: de groei van Het Gooi en Baarn veroorzaakte voor Eemnessers werkgelegenheid en afzetmogelijkheden. De versnelling van vervoersmogelijkheden, voor velen vooral de fiets, maakte het aantrekkelijker om in Eemnes te blijven wonen of zich te vestigen als forens of kleine middenstander. Dit vergrootte ook de afzetmogelijkheden voor de Eemnesser middenstand.

SOCIALE ONTWIKKELINGEN

De vijfde deelvraag luidt eender als de voorgaande betreffende de economische ontwikkeling. Om de Eemnesser situatie te begrijpen moet men kennis nemen van de kerkelijke gezindten. In 1840 was 61% van de Eemnesser bevolking van 1396 inwoners rooms-katholiek tegen 39% nederlands hervormd. In 1899 (1275 inw.) was dat verschoven naar resp. 54% en 42%, plus 4% overige protestanten. In 1930 (1875 inw.) werd dat resp. 52% en 39% met 5% overige protestanten en 4% onkerkelijken. De overige protestanten waren voor driekwart afgescheiden gerefor-

Melkboer Piet Schouten van Wakkerendijk 208 in 1907 met zijn hondenkar voor de boerderij Wakkerendijk 178 (coll. Henk van Hees).

V.l.n.r.: Grietje van Dijk-van den Berg (1866-1950), Piet Schouten (1864-1924), de latere postbode Jaap van Dijk (1897-1981) en Piets broer Gijs Schouten (1865-1919).

meerden die in Laren en Baarn kerkten. Na de perikelen rond de Doleantie (1886) verkozen de beide Eemnesser hervormde gemeenten de orthodox georiënteerde 'Gereformeerde Bond tot verbreiding van de Waarheid in de Nederlands Hervormde Kerk' (initiatief 1906).

Ondanks de doorgaande straatweg door Eemnes bleef, volgens Sleumer, Eemnes tot omstreeks 1900 een gesloten en in zichzelf gekeerde gemeenschap. Burgemeester Rutgers van Rozenburg zou bij zijn aantreden in 1907 gezegd zijn dat Eemnes '100 jaar ten achter was', wat wel wat overdreven zou zijn geweest, maar men was in elk geval ingeslapen. 'Op elk gebied heerschte groote achterstand.' De veelal van buiten komende bevolking aan de Laarderweg was onafhankelijker en deze groep 'import' vermengde zich niet met de autochtone Eemnessers. De autochtone Eemnesser bevolking was volgens Sleumer – in 1940 – conservatief met een afwijzing van 'de "moderne" levensstijl van Het Gooi'.

De kerk speelde tot midden 20^e eeuw een belangrijke rol in Eemnes. Hier de eerste heilige mis van pater W.B. (Wim) Eggenkamp op 3 september 1939 in de katholieke kerk. Van de circa 170 aanwezige vrouwen droegen er 32 streekdracht, waarvan 22 de Gooise staartkap, 4 de verouderde vierkante muts, 4 de eenvoudige ronde muts en 2 de (Veluwe) cornetmuts (coll. P. van Hofslot).

Een analyse van de geboorteplaatsen van gezinshoofden en hun echtgenotes in de periode 1850-1860 toont aan dat het met de geslotenheid wat genuanceerder ligt. In Eemnes-Buiten kwam 33% van de huwelijkspartners van buiten Eemnes, in Eemnes-Binnen heel opmerkelijk 54%. Een gedeelte van Baarn hoorde overigens kerkelijk bij Eemnes-Binnen. Het betreft ook personen die beiden of samen van buiten kwamen. Hiermee is gelogenstraft dat Eemnes een gesloten gemeenschap was. De migratie was uiteraard vooral vanuit dichtbij gelegen gemeenten. Ruim 30% van de migranten kwam uit Baarn, Soest en Hoogland. Vanuit de actieve Werkgroep Genealogie van de Historische Kring Eemnes is bekend dat er een ijverig huwelijksverkeer was tussen welgestelde katholieke boerenfamilies in Eemnes, Soest en Hoogland. Ca. 70% van de migratie was vooral gericht langs een zuid-oost-noordwest georiënteerde as, die samenvalt met drie kenmerken: a) de voersas Veluwe-Amersfoort-Amsterdam, b) de oostflank van de Utrechtse Heuvel-

rug en c) een band van gemeenten met een hoog percentage rooms-katholieken (Hoogland, Soest, Laren, Blaricum, Weespercarspel, Bussum, Weesp). De relaties haaks op deze as zijn met ca. 25% veel geringer. Hoewel de afstand betrekkelijk gering is, was de migratie vanuit Hilversum (ca. 2%) en de Vechtstreek (nihil) verwaarloosbaar. Het gaat dan vooral om de stad Utrecht en naaste omgeving (ca. 12%) en verspreid gelegen plaatsen verder in Utrecht en Zuid-Holland (ca. 8%), maar ook enkele schippersfamilies uit de kop van Overijssel (ca. 2%). De Zuiderzee en de Vechtplassen vormden natuurlijk een barrière. Ik denk dat de aard van het boerenbedrijf, gemengd bedrijf op de zandige oostelijke vloeihelling van de Utrechtse heuvelrug met weiden en hooilanden in het stroomdal, een belangrijke factor is geweest voor een gelijkgestemde gemeenschap met dezelfde ervaringswereld. Deze reikte over de gemeentegrenzen heen. Huwelijksmigratie vanuit opkomende industrialiserende plaatsen als Hilversum lag dan ook al in 1850-1860 minder voor de hand. Nog in 1971 heb ik de opmerking gehoord van een van oorsprong Larense in Hilversum, die met haar man een woning kon krijgen in Eemnes: 'Ik ga niet naar dat boerengat.' Het gebeurde wel en in die tijd veranderde er veel in Eemnes.

Veranderingen

Het zelfgekozen betrekkelijke isolement werd doorbroken met de veranderingen na omstreeks 1880. Deels had dat te maken met de groei van Het Gooi, waardoor economische betrekkingen werden aangegaan, deels met de komst van verzuilde organisaties. Uitvliegende jonge mensen zagen hoe men elders anders leefde, in Het Gooi of in de stad. Ook elite van elders droeg vooral daartoe bij, zoals voorgangers in de kerk, burgemeesters en artsen.

Kenmerkend voorbeeld hiervan is wel dat de streekdracht – Eemnes had geen specifiek eigen dracht – van de vrouwen veranderde. Terwijl hun (katholieke) moeders vasthielden aan de typische dracht bij de zogenaamde 'vierkante muts' met oorijzer en bijbehorende sieraden, kochten de dochters 'modejurken' in de winkel. Zij droegen daarbij dan de 'Gooise staartkap', ook met oorijzer en sieraden. Deze staartkap was overigens niet gebonden aan een geloofsrichting, maar had verwantschap met (West-)Friese kappen. Hier komt dus ook een – zij het traditionele – invloed uit Het Gooi naar voren. Het gebied van de katholieke dracht met de vierkante muts valt opmerkelijk genoeg samen met de as Hoogland, Soest, Laren/Blaricum, Bussum, Weespercarspel (Ankeveen).

Het – van buiten komende – streven tot maatschappelijke ontwikkeling en verbetering van de positie van boeren en arbeiders leidde tot het oprichten van verzuil-

Een deel van de optocht met versierde sjezen, paarden en fietsen bij de ingang van de Kerkstraat ter gelegenheid van de Onafhankelijkheidsfeesten in 1913 (coll. familie Hoogland). De fiets was al aardig gemeengoed geworden en de streekdracht was nog volop in gebruik.

de standsorganisaties. Opvallend is dat in Eemnes vaak de rooms-katholieke kerk, met name door de van buiten komende pastoors en kapelaans, het eerste initiatief nam. Dan pas volgden de hervormden. Het eerst kwam in 1875 de katholieke kleuter-, naai en breischool van de zusters Franciscanessen van Heythuysen, en in 1882 de School met den Bijbel op initiatief van ds. Doornveld. Belangrijk was de oprichting van de lokale afdelingen van de katholieke Boerenbond (1897; later ABTB), met de CBTB als pendant (1918). Vanuit de Boerenbond ontstond de Eemnesser Boerenleenbank (1904), die overigens later voor beide gezindten open kwam te staan, maar alleen nog voor boeren. Het initiatief tot een algemene kruisvereniging in 1920 leidde al snel tot een splitsing in 1929; het was toch te complex met een katholieke zuster – één van de zusters uit het klooster – aan het hervormde ziekbed. Ook de arbeiders verenigden zich in verzuilde organisaties, de R.K. Werkliedenvereniging “Sint Joseph” (1915), die in 1916 een eigen spaarbank oprichtte, en de Christelijk-Nationale Bouwarbeidersbond (1916).

Voortgezet onderwijs

Er was uiteraard in Eemnes nooit voortgezet onderwijs, zodat tot nu toe Eemnessers waren en zijn aangewezen op die voorzieningen in omliggende gemeenten. Die ontstonden in toenemende mate na 1900. Nog in 1940 ontmoette Sleumer een defaitistische houding ten aanzien van het nut van voortgezet onderwijs. Zowel onder boeren als arbeiders kwam hij regelmatig de houding tegen dat onderwijs niet nodig was en de kinderen maar beter direct na de lagere school aan het werk konden om bij te dragen aan het gezinsinkomen.

Sleumer komt op dit punt nogal negatief over, zonder statistiek van kinderen die voortgezet onderwijs hebben gevolgd of volgden tijdens zijn onderzoek. De nadruk lijkt meer te liggen op het lege deel van het glas, dan het gevulde gedeelte. Eemnes was in grote lijnen niet veel anders dan veel andere plattelandsgemeenten in die tijd. Wat betreft voortgezet onderwijs zijn er een paar voorbeelden aan te halen die één en ander een gezicht geven. Begin 1900 pleitte het schoolhoofd bij de kleine boeren en ouders van C. Hoogeboom om hem naar de middelbare school in Amersfoort te sturen. Dat gebeurde en later werd hij aannemer in Laren. Gerard Stoutenburg en Gerard Staal gingen in de jaren twintig en dertig naar de middelbare school in Hilversum, waar het katholieke middelbaar onderwijs van de grond was gekomen. Zij waren kinderen uit het milieu van bemiddelde boeren, resp. kleine middenstand.

De landbouwwintercursus bracht de ontwikkeling van de boerenzonen op een hoger peil. Voor meisjes en vrouwen waren er knip- en naaicursussen. Dit was dan ook de enige vorm van 'voortgezet onderwijs' in Eemnes, als men daar al van mag spreken. Verscheidene jongens gingen naar de 'ambachtsschool' in Hilversum om een vak te leren.

CULTURELE ONTWIKKELINGEN

Er was weinig vertier in Eemnes, buiten de zeer bescheiden kermis eind oktober en de volksfeesten in september, of het potje kaarten of biljarten in de kroeg. In het kielzog van de standsorganisaties, maar ook als onderdeel van de kerkelijke organisaties, ontstonden verenigingen die tot doel hadden de algemene ontwikkeling te bevorderen en de mensen uit de kroeg te houden, zowel voor de jeugd als de volwassenen. Toneelverenigingen en koren maakten daar deel van uit, met dien verstande dat toneel een rooms-katholieke aangelegenheid was, die absoluut verboden was bij de hervormden. Bij de hervormden lag de nadruk vooral op bijbel-

Goyergracht-Noord met de grenssloot van 1536 ernaast, die een meer dan symbolische scheiding markeert tussen Eemnes en Blaricum, dan wel Eemland en Het Gooi (foto auteur, januari 2013).

studie en ontwikkeling ‘ter ere van God’ – denk aan het gemengde koor “Excelsior”, terwijl vanuit de katholieke kerk een sterke drang tot maatschappelijke ontwikkeling speelde.

Om de jaarlijkse volksfeesten luister bij te zetten, te beginnen met het Onafhankelijkheidsfeest in 1913, werd muziekkorps “de Eendracht” opgericht. Na een moeilijk bestaan en de organisatie van twee grote concoursen in Eemnes in 1928 en 1931, ging het daarna binnen een paar jaar ter ziele. In 1936 kwam er een opvolger onder de naam “Eemnes”. Caf baas Van Wegen van “Eemland”, die ook wielrenwedstrijden organiseerde, hield dansavonden op zondagavond, maar de Eemnesser jeugd zou er geen gebruik van maken wegens de sociale controle. Zij gingen in de omgeving dansen en Van Wegen kreeg bezoek van buiten om dezelfde

reden. Iedereen blij. Voor hogere 'culturele consumptie' waren Eemnessers aangewezen op de grotere plaatsen en steden, als daar al belangstelling voor was. Dit alles heeft weinig te maken met de ontwikkeling van de infrastructuur of de demografische omstandigheden in Eemnes. Deze maatschappelijke en culturele ontwikkelingen zijn een afgeleide van de algemene maatschappelijke ontwikkelingen in het land, waarbij de meerdere en vergemakkelijkte communicatie met de buitenwereld wel een rol spelen. De sociale en culturele ontwikkeling in Eemnes bevoogde zich mee in de dezelfde trant als in vele andere plattelandsdorpen, zij het dat er accentverschillen waren.

ALGEMENE CONCLUSIE

Hoewel er een rijksstraatweg door Eemnes liep sinds 1817 heeft het dorp daar nauwelijks van geprofiteerd. De ligging aan een spoorweg was lange tijd een voorwaarde voor vestiging van bedrijvigheid. Eemnes lag te afgelegen. Op de valreep van de beschreven periode ontstond langs de Eem een industrie met toevoer van grondstoffen over water.

Indirect heeft Eemnes wel geprofiteerd van de aanleg van de Oosterspoorweg (1872), doordat hij vestiging in Het Gooi en Baarn voor stedelingen en bedrijven aantrekkelijk maakte. Dit proces versnelde sinds omstreeks 1890 en het veroorzaakte werkgelegenheid voor Eemnessers op verschillende wijzen, te weten: a) boeren die zuivel konden afzetten, b) werk in de groeiende industrie, c) bouwbedrijven met daaraan verbonden arbeiders, d) dienstverlening in de vorm van huishoudelijke hulp en tuinaanleg en -onderhoud, e) vestiging van kleine middenstand, die ook de omgeving bediende. Dit alles kwam tot uiting in groei van de bevolking en uitbreiding van het woningenbestand en kleine middenstand langs de Laarderweg en enkele zijwegen daarvan na ca. 1890, maar vooral sinds 1920.

De aanleg van de snelweg Amsterdam-Hoevelaken in 1929 door de zuidwestpunt van Eemnes leidde tot een particulier initiatief voor de aanleg van een woonwijk langs en bij deze weg. Door beleid tegen excentrische uitbreidingen en voor het behoud van het agrarische karakter als weidegemeente is het plan niet doorgegaan. Wel is, om de economische positie van de boerenstand te verbeteren, tussen 1935 en 1940 een ruilverkaveling gerealiseerd met ontsluiting van de Eempolder door een netwerk van landbouwwegen. Dit leidde toen, afgezien van welkome lokale werkgelegenheid gedurende die tijd, (nog) niet tot uitbreiding van de bebouwing of verplaatsing van boerderijen.

Hoe men het ook wendt of keert, en of ‘echte Eemnessers’ het graag zo zien of niet, Eemnes bleek in de eerste helft van de 20e eeuw een randgemeente van Het Gooi te worden. Dat is het sindsdien alleen maar meer geworden met de groeiende ‘import’. Met de BEL-samenwerking, de ambtelijke samenwerking met de Noord-Hollandse gemeenten Blaricum en Laren, staat Eemnes met één been in Het Gooi.

In zekere zin lijken de ‘echte Eemnessers’ op de Huizers, die zich afzetten tegen de (andere) Gooiers, maar er toch wel graag hun vis en kaas verkochten. Een provinciegrens met een brede sloot en stoere Leeuwenpalen scheidt ons nog van Het Gooi, waarvan ik nooit het gevoel heb gehad dat het echt bij Noord-Holland hoort, maar eerder bij Utrecht past. Had de bisschop van Utrecht omstreeks 1250 maar geluisterd naar het hulpgeween van de Vrouwen van Elten, tegen die opdringerige Hollanders ...

BRONNEN

W. van Ijken, uitgewerkt overzicht van gezinshoofden met partners volgens Bevolkingsregister van Eemnes 1850-1860 (Oud Archief Gemeente Eemnes, Archief Eemland, toeg. BNR 1005), aanwezig bij Historische Kring Eemnes.

LITERATUUR

- L. van Eijle en A. Klap, *De verdwenen streekdrachten van Eem tot Vecht – ‘Mooi van lijn en kleur’*, Naarden/Laren 2008.
- J. Groeneveld, ‘Infrastructuur en ontwikkeling van Eemnes 1815-1940’, in *Historische Kring Eemnes* 34 (2012), delen 1 t/m 4, resp. p. 51-71, p. 100-119, p. 194-212, p. 223-243.
- J. Groeneveld, ‘Venster 16 – Verzuiling en ontzuiling in Eemnes, 1850-1950’, in J. Out e.a. (red.), *Historische Canon van Eemnes*, Eemnes 2011, p.111-117.
- H. van Hees, *Van ballenwinkeltjes tot Minnehof – De Eemnesser middenstand sinds 1890*, Eemnes 2012.
- R. Kraefft, ‘Venster 23 – Eemnes, zelfstandige BEL-gemeente’, in *Historische Canon van Eemnes*, p.162-168.
- J. Out, ‘Venster 15 – Protestanten: van orthodox tot vrijzinnig, 1813-2010’, in *Historische Canon van Eemnes*, p. 104-110.
- R. van der Schaaf, ‘Vensters 21 – Naar een andere veehouderij, 1930-2010’, in *Historische Canon van Eemnes*, p. 148-154.

W. Sleumer Tzn, *Eemnes – randgemeente van het Gooi, onderzoek naar de levensomstandigheden der bevolking van plattelandsgemeenten, in opdracht van de Stichting Maatschappelijk werk ten plattelande*, Amsterdam 1950 (op basis van onderzoek in 1940).

Noten

1. De afwijkende jaartallen in de beginperiode in grafiek 1 (1833 i.p.v. 1822 en 1830) zijn een gevolg van het enigszins afwijkende bronbestand voor de drie genoemde gemeente, waar in Deel 3 voor het onderzoek naar Eemnes de getallen nader zijn onderzocht en geverifieerd.
2. Sleumer, p. 124: 98 'zelfstandigen in de landbouw' in 1939; Van der Schaaf (Canon), p. 148: ongeveer 95 'boeren met melkvee' in 1930.
3. Van Ijken, gezinshoofden en partners; telling van beroep landbouwer, boer, veehouder e.d. (m/v): 66 in Eemnes-Buiten, 19 in Eemnes-Binnen.
4. Sleumer, p. 50.
5. Sleumer, p. 70.
6. Sleumer, p. 71 en tabel F (bijlage).
7. Sleumer, p. 48.
8. Sleumer, p. 48.
9. P. van Druenen, *Een-begeerlijk-product – De geschiedenis van Melkunie Holland en haar voorgangers*, p. 107, zie: http://www.zuivelhistorienederland.nl/wp_pdf/1991_Een-begeerlijk-product_2011-07-25.pdf. Laarder Courant 18 april 1947, handhaving van verbod uit 1943 m.b.t. combinatie van melkveehouderij en melkverkoop.
10. Van Hees 2012, resp. p. 13 (1890) en p. 24-25 (1938).
11. Volkstellingen 1840, 1899 en 1930; zie volkstellingen.nl.
12. Out, Canon, p. 108.
13. Sleumer p. 49, 149 en 160.
14. Niet gepubliceerde analyse van bevolkingsregister 1850-1860 door auteur; lijst van gezinshoofden en partner opgesteld door W. van Ijken ten behoeve van genealogische onderzoek, in bezit van HKE.
15. Van Eijle en Klap, p. 18-19, p. 30-51.
16. Groeneveld, Canon, p. 111-116.
17. Sleumer p. 53.
18. Aanvullende opmerkingen van Henk van Hees op grond van gesprekken met oude Eemnessers.
19. Sleumer, p. 56.
20. Groeneveld, Canon, p.116-117
21. Uit lopend onderzoek door auteur naar '100 Jaar feest in Eemnes', waarover later dit jaar zal worden gepubliceerd.
22. Kraefft, Canon, p.162-168